

Zondag 31 juli 2022

De apocriefen (I)

De beloning van Tobit

Dorpskerk - Blaricum

Voorganger: ds. Jurjen Zeilstra

Schriftlezing Apocriefen: Tobit 1-2

Schriftlezing Brieven: 1 Timoteüs 6, 17-19

Schriftlezing Evangelie: Matteüs 25, 31-46

Inleiding

Vandaag beginnen we in de Dorpskerk aan een kleine zomerserie van drie diensten rond de apocriefe boeken Tobit, Makkabeeën en het Thomasevangelie. Waarom zou je goede dingen doen? In het apocriefe boekje Tobit wordt de ervaringswereld van ‘gewone’ mensen beschreven. Tobit en zijn vrouw Anna snappen er niets meer van. Zij zijn altijd rechtvaardig geweest en ze krijgen letterlijk stank voor dank. Als Anna een geitje cadeau krijgt, kan Tobit het niet geloven. Dit past niet meer in zijn verzuurde wereldbeeld. Maar Gods beloning maakt deel uit van het leven zelf. Dat is de ironie van Tobit.

Overdenking

Gemeente van Jezus Christus,

naast de bijbelboeken die als canoniek bekend staan, zijn er vele geschriften die weliswaar verband houden met de bijbelse boeken en zelfs kunnen handelen over het geloof in God, maar die toch niet tot de eigenlijke bijbel worden gerekend. Deze boeken worden niet algemeen als gezaghebbend erkend. De betekenis van het woord ‘apocrief’ (Grieks) is ‘verborgen’, minder vriendelijk ook wel vertaald met ‘duister’. Canoniek daartegenover betekent behorend tot de lijst van goedgekeurde boeken, dat zijn dus boeken die gemeten aan de canon, het richtsnoer van de geloofsgemeenschap voor gezaghebbend worden gehouden.¹ Uiteindelijk is het meestal een synodebeslissing geweest op grond waarvan de canoniciteit van een bepaald boek algemeen is aanvaard. Het proces van canoniseren van de heilige boeken was in het Jodendom in de tijd van Jezus nog lang niet afgerond, zodat er onder de rabbijnen enorme discussies waren over bepaalde boeken of zij wel of niet tot de Tenach, de Joodse bijbel, behoorden. Sommige apocriefe boeken waren toch erg populair. De waarde van sommige canonieke boeken, die de canon dus wel hebben gehaald, werd toch ook wel erg betwijfeld. Kortom, wat er wel en wat er niet bij de heilige boeken hoorde was omstreden. De Joodse synode van Jamnia, ca. 90 na Chr. was er nog altijd niet helemaal uit. Het ziet ernaar uit dat verschillende rabbijnen en groepen Joden in de verstrooiing er ook nog lang verschillende opvattingen over de canon op na hielden.

De christelijke kerk heeft een vergelijkbare discussie gekend, zodat de moeilijkheden bij de afgrenzing van de canon niet alleen bij het Oude, maar ook in het geval van het Nieuwe Testament een grote rol hebben gespeeld. In het Oosten was men aanvankelijk vooral kritisch, in het Westen meer ruimhartig. Nog weer later tijdens Reformatie en Rooms-katholieke Contrareformatie worden de criteria aangaande de eigenlijke bijbelboeken ook in het Westen verder aangescherpt. De Rooms-katholieke Kerk gaat onderscheid maken tussen apocrief en deuterocanoniek, dat is canoniek in tweede instantie, eigenlijk dus een soort tussencategorie. In de Nederlandse Statenvertaling van de 17^e eeuw komt een aparte rubriek van zestien Oudtestamentische apocriefe boeken, die worden voorzien van een ‘Waarschouwing aen de lesers vanden Apocryphe boeken’. Bij mogelijke tegenspraak, zo meldt deze waarschuwing van de Statenvertalers, geven de canonieke boeken altijd de doorslag. De Statenvertalers hadden hun twijfels, maar omdat geen enkele protestantse kerk ter wereld tot dan toe de apocriefen geheel had weggelaten, durfde men dit als rechtzinnige Nederlanders toch niet aan en nam men de apocriefen toch op in de nieuwe Statenvertaling van 1637, zij het dus in een aparte rubriek, achter in de bijbel, ná het Nieuwe Testament en niet tussen het Oude en het Nieuwe in, wat gezien de tijd van ontstaan van deze boeken logisch zou zijn geweest.²

¹ Het woord ‘canon’ is verwant met het Engelse ‘cane’, wat riet betekent. Het gaat dus om een meetriet, of maatstaf, figuurlijk criterium, om de gezaghebbende geschriften vast te stellen.

² ‘Waerom in de Synode Nationael de gereformeerde Nederlandsche Kercken gehouden in den jare 1618 tot Dordrecht, in bedenckinge is genomen geweest, of dese Apocryphe boecken niet en behoorden uytgelaten te worden uyt dese Nieuwe Oversettinge des Bybels: maer alsoo gene Gereformeerde kercken van andere natien

Welnu, het boek Tobit behoort tot deze geschriften. Het is een wonderlijk boekje, eigenlijk een soort romantische oosterse vertelling, verwant aan de bijbelse wijsheidsliteratuur, maar ook aan de sprookjes van duizend en een nacht. Sommigen houden het verhaal van Tobit voor een legende, anderen denken meer aan een novelle, zij het met veel vertakkingen in het verhaal. Slechts weinigen denken aan een echt gebeurde geschiedenis.³ Het boekje werd vermoedelijk geschreven tussen 225 en 175 v.Chr., dus in de intertestamentaire periode. De typerende situatie is die van een Jood in den vreemde. Tobit betekent: God is mijn goedheid. Dat spreekt, voor de goede verstaander, boekdelen.

De mens Tobit wordt geschetst als een van de ballingen te Ninevé, dan al weer lang geleden, rond 700 v.Chr. De koning van Assyrië versloeg het Tienstammenrijk, Noord Israël, en voerde een groot deel van de bevolking weg om nooit meer terug te keren. In tegenstelling tot velen om hem heen hield Tobit zich, toen hij nog in Israël woonde, aan de wetten van God. Tobit was een tsaddik, een rechtvaardige. Hij ging zoveel mogelijk naar Jeruzalem om te aanbidden, hij hield zich aan de Joodse spijswetten en, het belangrijkste, de vrome Tobit gaf zich vol overgave in de goede werken van Israël. Hij was niet alleen zijn volksgenoten in ballingschap tot steun, maar reeds in Israël hielp hij weduwen, wezen en vreemdelingen.⁴ Als balling in de heidense hoofdstad Ninevé probeert Tobit dit gedrag dus, zo goed en zo kwaad als het gaat, voort te zetten. Het feit dat de koning hem opmerkt en hem een hoge functie gunt, wordt door Tobit geïnterpreteerd als veroorzaakt door God die hem, Tobit, goedgunstig gezind is en wil belonen voor zijn rechtvaardigheid.⁵

Als een vrome Israëliet de hongerige spijzigt, de dorstige te drinken geeft, de vreemdeling huisvest de naakte kleedt, de zieke bezoekt en de gevangene opzoekt dan is hij een navolger van de grote Barmhartige en dat is God. Van God wordt immers in de Thora verteld dat hij zijn volk te eten en te drinken gaf, de vreemdelingen onderdak verleende, de naakte Adam en Eva heeft gekleedt, de zieke Abraham bezocht en de gevangene niet verliet. Dit zijn geen gunsten. Dit is geen liefdadigheid. Dit heeft direct met Gods gerechtigheid te maken en dus met zijn identiteit. De mens geschapen naar Gods beeld, heeft God daarin na te volgen: 'Je zult achter de Heer, je God aanwandelen.'⁶ Dit gaat direct over de kenbaarheid van God in de praktijk van het leven. Er is in dit opzicht een verschil tussen jodendom en christendom. In het christendom is barmhartigheid meestal gefundeerd in de goedgunstigheid van God. Dat is begrijpelijk, maar het heeft aan christelijke naastenliefde een accent van liefdadigheid gegeven en een zekere neerbuigendheid. Dan is helpen eerder een gunst van de rijken dan dat geholpen worden een recht van de armen is. In het jodendom is barmhartigheid gefundeerd in de Thora. Dat gaat dus niet over vrijblijvende gunsten. Dat gaat over rechten en plichten: Tsedaka, gerechtigheid, staat direct in verband met 'gemieloet chesedim' dat zijn daden van liefhebbende vriendschap. Daar is geen speld tussen te krijgen. Er is behalve de genoemde

dit voor desen gedaen en hebben, ende sulcx groote opsprake ende vele lasteringen soude onderworpen zijn, so is goed gevonden dat de selve van Nieuws Overgeset zijnde, wel in den bybel soudent gelaten worden, maer dat'se soudent gevoeght worden, niet tusschen de Canonijke boecken des Ouden ende des Nieuwen Testaments, gelijk het vervolgh vande Historien wel schijnt te vereyssen, maer achter aen de Canonijke boecken, oock selfs des Nieuwen Testaments, op dat het volck daer door vermaent mach worden, dat dese boecken tot de Heylige Schrifture niet en behooren...' <http://www.statenvertaling.net/1637/waarschuwing.html>

³ C.A. Moore, 'Tobit, book of' in: Freedman, D.N. (red.), *The Anchor Bible Dictionary*, VI, New York/London 1992, 585-594.

⁴ Vgl. Job 29, 12-17.

⁵ Vgl. Jozef in Egypte, Daniël en Esther.

⁶ <https://nl.wikipedia.org/wiki/Barmhartigheid>. Vgl. Boxel, R. van, *Je zult achter de Heer je God aanwandelen. Bijbellezen met de rabbijnen*, Hilversum 1982. Tractaat Sotah 13-14a. Micha 6,8.

nog één van de goede werken waarin God zijn volk is voorgegaan. Hij zelf heeft Mozes begraven. Het begraven van de doden is een heel belangrijke vorm van barmhartigheid. Het is een Godgegeven plicht. En zo heeft Tobit dat ook begrepen.

Juist hier geeft Tobit zich met gevaar voor eigen leven tijdens zijn ballingschap in dienst van God. Tegen het uitdrukkelijk verbod van de Assyrische koning gaat hij de doden begraven, ook als zij na een vorstelijk bevel zijn terechtgesteld en buiten de muren geworpen of door de troepen van de koning zelf gedood. Tobit geeft ze een graf, zoals eens Jozef van Arimatea aan Jezus na de kruisiging een graf zou gunnen, ja het graf dat voor hem zelf bestemd was. Echter, Tobit ontvangt stank voor dank. Hij raakt bij de koning uit de gratie en begint gevaar te lopen. Gelukkig voor Tobit wordt de koning van Assyrië spoedig daarop vermoord door zijn eigen zoons. Als Tobit vervolgens onder de nieuwe koning opnieuw een belangrijke functie krijgt begraaft hij na korte tijd opnieuw een dode. Hij kan het niet laten. Maar dan poepen er mussen in zijn oog en Tobit wordt blind. Dit is niet de beloning van God die Tobit op dit moment verwacht. Tobit is zwaar teleurgesteld en raakt verbitterd en depressief. Is het plichtmatige van de joodse goede daden Tobit dan toch teveel geworden? Maar wat had hij verwacht? Een gezegend leven als beloning van God? Tobit is nu helemaal afhankelijk van een familielid en van Anna, zijn vrouw die om wat geld te verdienen uit moet aan om te weven en te spinnen. Als zij dan eens thuiskomt met een geitje dat ze cadeau heeft gekregen, kan de in zichzelf gekeerde en boze Tobit het niet geloven. Hij beschuldigt Anna van diefstal. Tobit is niet alleen letterlijk blind. Hij is niet langer in staat Gods zegenende hand in de kleine dingen te zien. Dan is ook Anna ten einde raad en zij verwijt Tobit dat zijn voortdurende rechtvaardigheid hen nergens heeft gebracht, sterker nog hun val veroorzaakt heeft. De ironie van het verhaal is dat God slechts schijnbaar niet is geïnteresseerd. De bevrijding is al aan de gang. Het geitje kan worden gezien als een teken van Gods zorgende liefde. De goede lezers kunnen Gods ingrijpen zien aankomen.⁷ Tobit zal tenslotte genezen. Maar Tobit zelf zit vast in zijn eigen blinde ongelooft.

In het verhaal van Tobit en Anna wordt het leven van ‘gewone mensen’ beschreven. Dit zijn geen heldhaftige types. Rembrandt heeft dat prachtig laten zien in zijn verbeeldingen van Tobit en Anna met hun geitje. De schilder was vertederd door het onderwerp van de rechtvaardige getroffen door de grilligheid van het lot.⁸ Tobit is geen Egyptische onderkoning zoals Jozef, die zijn volk gaat redden op spectaculaire wijze en toch doet zijn situatie denken aan die van een Jood aan een vreemd hof. Je kunt ook denken aan Daniël en zijn vrienden en aan het verhaal van Esther en Mordechai en al die andere Joden in ballingschap, zuchtend onder wrede grillige heidense heersers. Op allerlei wijzen hebben zij getracht te overleven, zich te isoleren of juist te assimileren. Zij zijn kwetsbaar gebleven, hun leven niet zeker, tot in de tijden van de holocaust. Slechts schijnbaar, zegt het verhaal van Tobit, staan zij alleen. God vergeet hen niet. Ik moet daarbij ook denken aan Job, de rechtvaardige, die zo leed onder invloed van het lot, of was het God? Ook hij kreeg aanvankelijk geen antwoord. Bewust wordt in deze verhalen gebruik gemaakt van de grote oude oosterse verteltradities, om een onderricht te geven in zelfbewustzijn en in Godsvertrouwen. De schrijver van Tobit maakt gebruik van de wijsheidsliteratuur van Israël, maar hij kent ook de wereld van sprookjes en legenden, verhalen die, zoals gezegd, weghebben van ‘Duizend en een nacht’.

⁷ In vers 16 van het volgende hoofdstuk wordt aan de lezer gemeld dat het gebed van Tobit wordt gehoord door God.

⁸ Respectievelijk schilderij Rijksmuseum 1626, pentekening Berlijn ca. 1645 en Booijsmans 1659.

Telkens weer blijkt dit: Gods Voorzienigheid blijkt geen systeem van voor wat hoort wat. Het is bij God nooit gelijk oversteken, 'ik geef opdat gij geeft'. Dat hoort bij het heidendom.⁹ Rechtvaardig of niet, geen enkel mens is op voorhand van het ongeluk gevrijwaard. De zon gaat op en onder over rechtvaardigen en onrechtvaardigen, zonder onderscheid.¹⁰ Gods betrokkenheid is zelden zonneklaar. Veeleer betekent geloof leven met een groot geheim. Kun jij daarmee leven, Tobit? Kunnen wij daarmee leven? En toch, wie de daden van barmhartigheid omwille van die daden zelf hoog in het vaandel heeft en houdt, mag erop vertrouwen dicht bij God te zijn. Jezus zegt dat zijn volgelingen hem zelf ontmoeten, in de gestalte van de naaste, ook al hebben zij dit zelf niet in de gaten.¹¹ Dat is ironisch.

Het kernprobleem van Tobit is volgens mij heel actueel. Vele mensen merken niets van God. Sommigen verslijten oppervlakkig hun rijkdom nog voor zegen van God, maar de meesten prijzen vooral zichzelf omdat zij zo goed voor zichzelf kunnen zorgen. Zo verliest de Godsidee in onze samenleving in hoog tempo aan betekenis. De context waarin dit Godsverlies zich afpeelt is die van een samenleving waarin de autonomie van de mens hoog op een voetstuk staat. Dit is een samenleving ook die bol staat van de weelde en die het zich kan permitteren de gezamenlijkheid in de waagschaal te stellen ten bate van individualisering en de concurrentie op de markt. Tegelijkertijd raakt de wereld steeds verder ontwricht en bestaan geweld en ongerechtigheid schijnbaar ongehinderd voort. Enorme vluchtelingenstromen, duidelijk symptoom van een wereld uit balans, worden waar het kan kunstmatig afgedamd, met vreemde eilanden van ellende tot gevolg, soms letterlijk. Maar zoals water altijd van hoog naar laag zal stromen, zo zullen vluchtelingen blijven komen, net zo goed als ontwortelde gelukzoekers, in steeds grotere aantallen, zolang de wereld niet structureel verandert.

Toch blijven ook in deze scheve wereld daden van barmhartigheid de toegangswegen naar het Godsgeheim. 'Heer, wanneer hebben wij u ontmoet?' De Mensenzoon antwoordt: 'Ik verzeker jullie: alles wat jullie hebben gedaan voor een van de onaanzienlijksten van mijn broeders of zusters, dat hebben jullie voor mij gedaan.' Voor wie in zijn naaste deze Jezus herkent, bestaat, ook in onze wereld, de kans dat hij of zij wordt meegenomen naar God. Het enige goede werk dat in de gelijkenis van Jezus in Matteüs 25 niet wordt genoemd is, wonderlijk om te zeggen, het begraven van de doden. Dat is precies het werk waarop die goede Tobit zich had toegelegd. Zijn beloning daarvoor is niet precies aan te wijzen, maar de nabijheid van God kan zo simpel zijn als het cadeau van een geitje. Dat is het kleine teken. Zag Tobit dit maar! Maar ook dit is waar: de Mensenzoon is verrezen uit de dood en troont in de hemel aan de rechterhand van God de Vader die als in een mystiek beeld, het al regeert. Zo is de Christus de Levende. De identificatie van Jezus met de nood van mensen op aarde, betekent, in alle eenvoud, *hun* identificatie met zijn eeuwige leven bij God. Dit is een groot geheim.
Amen.

Uitzending en zegen

Als U van hier gaat, weest ervan verzekerd dat er een God is die mee kan gaan. Zijn betrokkenheid maakt ons niet onkwetsbaar, integendeel. Juist wanneer wij onszelf openen

⁹ *Do ut des* ('ik geef opdat gij geeft') was de heidense offerformule waarbij als het ware met het offer een gunst van de godheid werd gekocht. Dit is in de theologie herkenbaar in de zogenaamde retributiegedachte, God beloont en straft naar gelang het gedrag van de mens. Cf. Deuteronomium 28 en 30.

¹⁰ Vgl. Prediker 7,15 en Matteüs 5,45.

¹¹ Vgl. Matteüs 25, 31-46.

voor God, komt onze naaste in beeld. Dat kan niet anders. Maar het is ook andersom. Wie God kwijt is, kan hem opnieuw op het spoor komen, door zich voor de naaste te openen. Deze weg leidt naar het leven zelf in het licht van de schepping.

De genade van Jezus Christus,
de liefde van God,
de gemeenschap van de heilige Geest,
is met u allen.

Afbeelding voorzijde: Rembrandt, Tobit, Anna en het geitje, pentekening, ca. 1645,
Staatlichen Museen Berlijn

